

Антоанета ПАВЛОВА

Медицински университет – Пловдив, България

toni_vanova@abv.bg

ПО ВЪПРОСА ЗА УПОТРЕБАТА НА МЕСТОИМЕННИЯТА В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Antoaneta PAVLOVA

Medical University – Plovdiv, Bulgaria

ON THE USAGE OF PRONOUNS IN BULGARIAN COLLOQUIAL SPEECH

The paper presents some observations on the usage of pronouns in Bulgarian colloquial speech. The excerpted material is part of the archives of the Bulgarian Language Department at the Plovdiv University “Paisii Hilendarski” and is also a part of a private archive of recordings.

The main aim of the research is all the features of the pronouns to be examined and described in the process of their every-day use, as well as the modern tendencies about the changes, appeared during their development, and their complicated nature and importance within the structure of the grammatical system in every single language, too.

Ключови думи: местоимение, разговорна реч, употреба, говор

Keywords: pronoun, colloquial speech, usage, speech act

Без амбиции за изчерпателност в настоящата статия, която е продължение на предходни наши изследвания относно употребата на местоименията в българската разговорна реч (по-нататък БРР), ще се опитаме да изведем и систематизираме спецификите на проявления на местоименната система в ежеднезната практика. Целта е да се проследят актуалните за този клас думи развойни тенденции и да бъде доказана сложната природа и значимост на местоименната система за всеки един език. Подходът на изследване е предимно индуктивен и се основава върху анализа на 300 диалога, които са част от архива на Катедрата по български език в ПУ „Паисий Хилендарски“ (включващ голям брой записи на разговорна реч (по-нататък РР), направени от студенти филолози), както и авторски извадки. Записите са осъществени на територията на гр. Пловдив и региона и отразяват промените в БРР от последните 20 години.

Да се пише за РР и да се проследи местоименната употреба в динамичните условия на „живия“ диалог, е наистина сериозно лингвистично предизвикателство. Работата с текстовете е продължителна и детайлна, но и

безкрайно интересна. В резултат на направеното изследване към спецификите на местоименната система в ежедневната реч можем да допълним:

1. Характерна особеност на БРР са т. нар. транспозиционни употреби (вж. по-подробно Ницолова 2008, М. Илиева 2004, Маровска 1998). В ексцерпирания от нас материал откриваме следните местоименни транспозиции:

а) замяна на третоличните местоимения *той, тя* с *то*:

– *Натискам ”пляя “ и то /вм. той/ пропадна //*;

– *То /вм. тя/ да е човек като човек / да ѝ дадеш // А то /вм. тя/ зима от единия и дава на другия;*

– *Ама човек ли е това // То /вм. той/ цяла ламя;*

– *... ти му говориш говориш / то /вм. той/ те гледа кат натровено и нищо и др.*

б) замяна на третоличното местоимение *то* с *той, тя*:

– *Кво е виновно детето? Тя е малка / на три годинки /;*

– *То кутрето има корем като мени // ... Тя е мъннка / Тя малко яде ама /... (става дума за малко кученце);*

– *Абе той ми го даде момчето.*

в) употреба на *1 л. мн.ч.* на личното местоимение *вм. 1 л. ед.ч. и 3 л. ед.ч.*

1 – Вие кво праити?

2 – Гледаме са / беснейми /

1 – Не слуша /

2 – Сега тъкмо казвахми на майка ти и на кака ти че взе... (майка говори за детето си);

– *Кой ден сме днес?*

г) замяна на един вид местоимение с друг вид:

– *Не // Тая /вм. тя/ издала някъф учебник / та от него;*

– *Тая /вм. тя/ па без оцет яде, смотаната;*

– *... // Може няк’къв /вм. някой/ да яде много кисело / няк’къв кат Мария...;*

– *Той (вм. него) кибрита ей го тука.*

д) като особен вид транспозиция се разглежда евфемистичната употреба на местоименията, при която се цели изразът да бъде съобразен с действащите в социума критерии на вежливост, както и с по-старите табути за употреба на определени думи (вж. по-подробно Илиева 2004: 127). Б. Попов набелязва петнайсет начина на евфемизиране, срещани само в РР (Попов 2001: 205-206).

2. През последните години все по-убедително в БРР се налага употребата на именителната вместо винителната форма при въпросителните, отрицателните, относителните, неопределителните и обобщителните местоимения:

– *На кой /вм. кого/ бавачка?;*

– *И сега тука никой /вм. никого/ не познава;*

– *Нямаше никой /вм. никого/ по тротоара //*

– *Сега чакаме ли някой /вм. някого//;*

– *Тя го дала на някой си / вм. някого си/ / аз съм ѝ виновна;*

– *Ква си такава / от всеки /вм. всекиго/ нещо да вземеш...и мн.др.*

Множеството примери за уеднаквяване на винителните и именителните форми в ексцерпирания материал по неоспорим начин доказват твърдението на Ст. Петрова, че винителните форми в пряко- и косвенообектна позиция на местоименията от **к**-групата са на път да изчезнат, т.е. да се архаизират (Петрова 2004: 215), което по всяка вероятност ще доведе до корекции на правилата за употреба на местоименията, посочени в нормативните граматики.

3. Висококчестотната употреба на личното местоимение за ср.р. *то* също е една от отличителните особености на БРР¹. Функционирането му детайлно е разгледано от Кр. Алексова (Алексова 2003: 36). Според авторката личното местоимение за ср.р. *то* изпълнява няколко различни функции в речевата практика: от една страна, служи за просентенциализация; от друга страна, изпълнява службата на подлог в изреченията с адмиративни глаголни форми и се конкурира с просентенциалната употреба на показателното местоимение *това*; на трето място може да функционира като формален подлог при безлични сказуеми и на четвърто място може да функционира като прагматична частица, с която говорещият изразява своя извод за опровергаването на собствените си предходни представи.

Личното местоимение за ср.р. *то* се проявява със същите функции в книжовния език (по-нататък КЕ) (срв. Ницолова 1986: 40) и в ексцерпирания от нас материал:

1 – Вади лятните рокли вече / Пено //
2 – Ба / то пак студено го дават // ...
1 – С вълнените поли / няма да сме //
2 – Ааа... не може да се диша вече // И аз сутринта ги извадих // То тва не е вълнено//
1 – То е тропикал //
2 – Тропикал // Па тая блуза е от сто години // Кво да вада друго? То няма да тръгна по деколтте //

– То са прибират работи / кога чакаш гости //;
– Бутнах листовите после и микрофона / и то стана повече от смешно;
– Що му са връзваш и се са карате // То и за теб лошо;
– Знам / не щот то беше / аз по принцип никога не се е случвало да изчезвам след изпит
разбираш ли... / а то просто сме се разминавали непрекъснато...;
– Ми да / то га валя / тогава беши спряло //;
– Ма гледай // То май вали и градушка // и мн. др.

4. Функционирането на притежателните местоимения (по-нататък ПМ) и възвратно-притежателните местоимения (по-нататък ВПМ) в ежедневната реч се отличава със следните особености:

¹ В направеното от нас изследване личното местоимение за ср.р. *то* е със засилена фреквентност (115 употреби).

а) употребяват се както пълни, така и кратки форми на притежателните местоимения. Превес имат пълните форми, чиято употреба понякога се отличава с фамилиарно-снижена характеристика като резултат от елипсите на съществителните *съпруг/а/, мъж, жена, дете* или някого, когото смятаме за твърде близък. Срв. :

- *Зима ги нашия /вм. баща ми/ и отиват с майка ми във вторник...;*
- *И нашата /вм. майка ми/ му вика...;*
- *И моя /вм. мъжът ми/ е така;*
- *Гиньо като дойде с ракийцата / готов нашия /вм. човекът/ за пиячка;*
- *И нашата /вм. кучето ни/ отвърти ...;*
- *... // Ако мойто /вм. детето ми/ ми направи такъв номер / ще го смелям // и т.н.*

б) редовно явление в РР е замяната на ВПМ с ПМ особено когато става дума за роднини и близки на говорещия (вж. по-подробно Кирова 2001: 117, Ницолова 1986: 172, Харалампиев 1996: 157). Изместването на ВПМ от ПМ е силно изразено най-вече в 1 и 2 л., но все по-често се откриват и замени в 3 л., които К. Мирчев (Мирчев 1945, цит. по Харалампиев 1996: 157) определя като самородно явление, а други автори (Кирова 2001: 119 и др.) свързват с т.нар. емпатична перспектива:

- *Казах на майка ми вчера / ...;*
- *Бях на сватба / на вуйчо ми //;*
- *Ти на ляля ти ли каза това //;*
- *... // Веднъж накара баща й да си покаже слиповете / щото му били нови //;*
- *... / и се наврял между неговото легло / и ...;*
- *... / и си пей нещо на неговия си език.*

в) предпочитат се приглаголните и приименните **си**-конструкции:

- *Айде гледай си работата //;*
- *... // Отворих си вратата / земах си чантата и си заминах //.*
- *Е-е-е тва е / жена на мъжа си /;*
- *Съпруга на съпруга си ша стани //;*
- *... Яш от шепите си //.*

5. Самостоятелната употреба на показателните местоимения, която в КЕ се приема за нещо нормално, в РР (в резултат на елипса) се маркира като не особено учтива по отношение на лицето, което назовава, и представя говорещия като не много културен. Срв. :

- *Чуваш ли я тая как пее?;*
- *Оня в стаята само се хилеше //;*
- *Оная с оранжавото;*
- *Айди таа на буркани;*
- *Тия се угощават там / ... ;*
- *Ох / къде ни го натресоха тоя.*

Направените наблюдения върху разговори с подобен род елипса ни дават основание да кажем, че местоимението невинаги изразява по-общо и

неопределено значение за нещо неприятно (както твърдят някои автори като Г. Дюлгерова 1994: 51).

- *Ааа не / оная беше най-хубавата // (става дума за рокля);*
- *Тоя ли оная ли ша хванем / за мен няма ник'кво значение // (става дума за автобус) и др.*

6. Типично разговорен тип номинация е съвместната употреба на показателно местоимение и друга лексикална единица или словосъчетание, която конкретизира семантиката му:

- *Чу ли / че тоя в първия вход го обрала?;*
- *Таа по детска нещо мноу се заканва;*
- *...// ша видиши / като ги срещна тия от долния етаж /;*
- *Таа от Северна България ... и мн. др.*

Нередки са и случаите, при които показателното местоимение служи за усилване на отрицателния признак на именната фраза, към която се отнася:

- *Оная селяндури не го ща //;*
- *...стига вече за тая фръцла...;*
- *Ся в тая боядисаната купа ли да сипа на Пена?*

7. Местоименното наречие *така* също присъства често в разговорната практика. Употребява се като средство за запълване на пауза или за постигане на по-голяма образност при жеста, макар да е излишно с оглед на точния езиков изказ. Например:

- *Ма не / тя така така / хваща се с нокътя и с / тва с пръстите ма напрай/;*
- *Ша земиш да го шийш така накъдето има/;*
- *Те са два чадъра да / ми ей така пак са сгъват като тоя / единия беше счупен;*
- *Тя е една френска песен / но / малко така / с арабски акцент/ и др.*

8. Най-разпространеното в РР местоимение с неопределена семантика, което може да се конкретизира с разнообразна интонация в зависимост от контекста, е показателното местоимение за признаци *такова* (употребено 41 пъти в ексцерпирания езиков материал). От това местоимение се образува глагол с обобщено значение (П. Пашов 1965, цит. по Дюлгерова 1994: 51). Появата и функционирането на показателното местоимение за признаци *такова* в ролята на глагол много често е с цел запълване на пауза – употреба, която от гледна точка на изискванията за добър езиков изказ се отбелязва като белег на ниска езикова култура. Например:

- *Майка пък тални такава / белеше;*
- *Да бе и оттогава почна да ма такава (да се плаша, да си внушавам различни неща);*
- *А той цената беше такава (се равняваше на...);*
- *... / Тя малко яде ама /щото и не я водя надалече / да са разхожда да такава //.*

9. За разлика от употребата на неопределителни местоимения в руската РР, където се е заличила границата между пълна и непълна неопределеност, в БРР в сравнение с БКЕ се наблюдава процес на голяма диференциация в това отношение (Василева, Стайкова 1988: 135). Тази диференциация се постига именно с помощта на частиците *си*, *-годе*, *еди-*, *що-*, както и на съчетанията *да е*, *-то и да е*, които усилват неопределителността и могат да изразяват пренебрежително отношение. Двете авторки разглеждат посочените частици като характерен белег на БРР. Нашите анализи обаче не могат да защитят тази теза. В обработените триста диалога се срещат само няколко примера с подобна употреба:

- *Вий сте еди-кой си номер клиент;*
- *Тя го дала на някой си / аз съм ѝ виновна;*
- *На шефа не му харесвал някой си / и щели да го уволнят.*

10. В РР се избягва употребата на дългата възвратно-лична форма *себе*. В нашата извадка не е открита нито една употреба. Според Ив. Харалампиев (Харалампиев 1996: 151) „... има основания да се смята, че в бъдеще единствената дълга възвратна лична форма *себе* ще отпадне окончателно...“.

11. Полифункционалността на местоименията, характерна за КЕ (Ницолова 2008: 143), има своите проявления и в РР, напр.

- *Кой звъни?*
- *Кой ден сме днес?*
- *Виж нещо важно //;*
- *Нещо май не си добре //;*
- *... и се нещо ги храни //;*
- *... / виждам нали „Спектъра“ / ако няма никой тръгвам надолу и толкоз;*
- *.../ не чакам на опашка с толкова много хора;*
- *...// Мой да е мръсна нали ама // цот по двора ходи / цапа са такова ама...;*
- *.../ Така го ухапва оттука / че му пробива цялата такова /...;*
- *Някак си не ги целувам / не ги гала / не ги таковам / обачи се привързват към мен // и ма е страх / и др.*

Наблюденията и анализите на ексцерпирания материал ни дават основание да направим следните обобщения:

1. Същността на местоименията се определя от транспозиционните процеси и от действащите аналитични прояви.

2. Основна роля на местоименията и местоименните думи в речевото общуване е да бъдат свързващо средство. В някои случаи обаче те служат за първоспоменаване на обект, признак, обстоятелство.

3. Важна особеност на местоименията е тяхната оценъчна употреба. Именно в РР местоименията са обикнато средство за изразяване на субективната оценка на говорещия. Тази субективна оценка е преобладаващо отрицателна.

Едни и същи местоимения могат да се употребяват както в оценъчен смисъл, така и за интензифициране и идентифициране на оценъчни смисли.

4. В БРР активно действа тенденцията към изчезване на падежните форми при местоименията. В живата реч почти не се употребяват винителни, а още по-малко дателни форми на въпросителните и произлезлите от тях местоимения. Тяхната функция изцяло се поема от именителния падеж.

5. Развоят на БРР води към окончателното отпадане на старите възвратни местоимения – кратките възвратни форми *се* и *си* постепенно се превръщат във възвратни частици, а единствената дълга възвратна лична форма *себе* почти не се употребява. Обикновените притежателни местоимения все по-устойчиво изместват по употреба възвратно-притежателните местоимения.

6. В ежедневната реч действат фактори, които в определени ситуации редовно подкрепят избора на притежателното местоимение за сметка на възвратно-притежателното.

Динамичните процеси, които протичат в съвременната БРР, ще продължат да бъдат обект на изследователско внимание. Не е лека задачата да бъдат изследвани особеностите на местоименията при функционирането им в речевата практика, но именно местоименната система предоставя на всеки изследовател неизчерпаем материал за наблюдения и изводи, които от своя страна категорично доказват значимостта на този клас думи за функционирането не само на българския, а и на всеки друг език.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Алексова 2003:** Алексова, К. Адмиративът в съвременния български език. [Admirativat v savremenniya balgarski ezik.] София: „СЕМАРШ“, 2003.
- Алексова 2004:** Алексова, К. Адмиративът в българската разговорна реч. [Aleksova, K. Admirativat v balgarskata razgovorna rech.] // К. Алексова. *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 6. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, 21–34.
- Атанасова 1992:** Атанасова, И. Някои количествени параметри при употребата на местоименията в съвременния български език. [Atanasova, I. Nyakoi kolichestveni parametri pri upotrebata na mestoimeniyata v savremenniya balgarski ezik.] // *Български език*, 1992, № 2, 96–103.
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999:** Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T., Kutsarov, I., Penchev, Yor. *Savremenen balgarski ezik*.] София: ИК „Петър Берон“, 1999.
- Василева, Стайкова 1988:** Василева, А., Стайкова Хр. *Русская разговорная речь в сопоставлении с болгарской*. София: Нар. просвета, 1988.
- Великова 1991:** Великова, Сн. За една специфична употреба на показателните местоимения в разговорната реч. [Velikova, Sn. Za edna spetsifichna upotreba na pokazatelnite mestoimeniya v razgovornata rech.] // Сн. Великова. *Проблеми на българската разговорна реч*. Кн. 1. В.Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1991, 98–103.

- Георгиева 1991:** Георгиева, Е. За употребата на местоименията *ти* и *вие* като форми на обръщение в интерсубектно общуване. [Georgieva, E. Za upotrebata na mestoimeniyata *ti* i *vie* kato formi na obrashtenie v intersubektno obshtuvane.] // *Български език*. 1991, № 5, 471–477.
- Джонова 2004:** Джонова, М. *Конструкции от типа „аз ми се струва“ в българската разговорна реч*. [Dzhonova, M. Konstrukcii ot tipa “az mi se struva” v balgarskata razgovorna rech.] // М. Джонова. Проблеми на българската разговорна реч. Кн. 6. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, 107–116.
- Дюлгерова 1994:** Дюлгерова, Г. *Функциониране на местоименията в българската разговорна реч*. [Dyulgerova, G. Funkcionirane na mestoimeniyata v balgarskata razgovorna rech.] // Г. Дюлгерова. *Проблеми на българската разговорна реч*. Кн. 2. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, 48–56.
- Земская, ред. 1983:** *Русская разговорная речь*. [Russkaya razgovornaya rechj.] Ред. Е. А. Земская. Москва: Наука, 1983.
- Иванова, Ницолова 1995:** Иванова, К., Ницолова, Р. *Ние, говорещите хора*. [Ivanova, K., Nicolova, R. Nie, govoreshтите hora.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Илиева 1985:** Илиева, К. *Местоимения и текст*. София: БАН, 1985.
- Илиева 1999:** Илиева, К. *Личните местоимения в балканските езици*. [Ilieva, K. Lichnite mestoimeniya v balkanskite ezici.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999.
- Илиева 2004:** Илиева, М. *Българинът в своите местоимения*. [Ilieva, M. Balgarinat v svoite mestoimeniya.] В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004.
- Илиева 2005:** Илиева, М. *Количествен анализ на местоименната употреба на стиловете на българския език*. [Ilieva, M. Kolichestven analiz na mestoimennata upotreba na stilovete na balgarskiya ezik.] Варна: Изд. „Славена“, 2005.
- Йосифова, Илиева 1999:** Йосифова, Р., Илиева, М. *Стилистика: Кратки теоретични бележки. Задачи и текстове за упражнения*. [Josifova, R., Ilieva, M. Stilistika: Kratki teoretichni belezhki. Zadachi i tekstove za uprazhneniya.] В. Търново: Фабер, 1999.
- Кирова 1985:** Кирова, Т. *Стилистично-прагматични особености в употребата на отрицателните и неопределителните местоимения в руския и българския език с оглед на проблемите на превода*. [Kirova, T. Stilistichno-pragmaticichni osobenosti v upotrebata na otricatelnite i neopredelitelnite mestoimeniya v ruskiya i balgarskiya ezik s ogled na problemite na prevoda.] София: БАН, 1985.
- Кирова 2001:** Кирова, Л. *Употреба на възвратно-притежателните местоимения в разговорната реч. Конкуренции и фактори, които ги управляват*. [Kirova, L. Upotreba na vazvratno-pritezhatelnite mestoimeniya v razgovornata rech. Konkurencii i faktori, koito gi upravlyavat.] // Л. Кирова. *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 5. В. Търново: Фабер, 2001, 113–123.
- Кожина 1983:** Кожина, М. *Стилистика руского языка*. [Kozhina, M. Stilistika russkogo yazika.] Москва: Просвещение, 1983.
- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. [Marovska, V. Stilistika na balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.
- Мостовска 2002:** Мостовска, М. *Неопределителните местоимения в българския и полския език в съпоставителен аспект*. [Mostovska, M. Neopredelitelnite mestoimeniya v balgarskiya i polskiya ezik v sapostavitelen aspekt.] В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2002.

- Мостовска 2004:** Мостовска, М. *Показателните местоимения в полския език и техните български функционални съответствия*. [Mostovska, M. Pokazatelnite mestoimeniya v polskiyai ezik i tehните balgarski funkcionalni saotvetstviya.] В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004.
- Мутафчиев 1970:** Мутафчиев, Р. *Основни статистически характеристики в лингвистичното изследване*. [Mutafchiev, R. Osnovni statisticheski harakteristiki v lingvistichnoto izsledvane.] // *Български език*, XX, 1970, кн. 5. 466–471.
- Николова 1987:** Николова, Цв. *Честотен речник на българската разговорна реч*. [Nikilova, Tsv. Chestoten rechnik na balgarskata razgovorna rech.] София: Наука и изкуство, 1987.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. [Nicolova, R. Balgarskite mestoimeniya.] София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nicolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: Изд. „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Осенова 2002:** Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения*. [Osenova, P. Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya.] София: ИК „Семарш“, 2002.
- Петрова 2006:** Петрова, Г. *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Издателство „Димант“, 2006.
- Петрова 2004:** Петрова, С. *Към характеристиката на българската разговорна реч*. [Petrova, S. Kam harakteristikata na balgarskata razgovorna rech.] // *Проблеми на българската разговорна реч*. Кн. 6. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, 211–217.
- Попов 2001:** Попов, Б. *Евфемизмите в разговорната реч*. [Popov, B. Evfemizmite v razgovornata rech.] // Б. Попов. *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 5. В. Търново: Фабер, 2001, 199–207.
- Станева 2001:** Станева, Хр. *Стилистика на българския книжовен език*. [Staneva, Hr. Stilistika na balgarskiya knizhoven ezik.] В. Търново: Абагар, 2001.
- Тодорова 1995:** Тодорова, Е. *Количествените характеристики на текста като обект на социолингвистични интерпретации. Местоимения*. [Todorova, E. Kolichestvenite harakteristiki na teksta kato obekt na sociolingvistichni interpretacii. Mestoimeniya.] София: Кедър, 1995.
- Харалампиев 1996:** Харалампиев, Ив. *За съдбата на възвратните местоимения в българския език*. [Haralampiev, Iv. Za sadbata na vazvratnite mestoimeniya v balgarskiya ezik.] // *Проблеми на българската разговорна реч*. Кн. 4. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 151–157.
- Чаралозова 1997:** Чаралозова, К. *Адективна употреба на показателното местоимение този*. [Charalozova, K. Adektivna upotreba na pokazatelnoto mestoimение tozi.] // *Български език и литература*. 1997, № 56, 10–15.